

OILAVIY ZO‘RAVONLIKDAN JABR KO‘RGAN OILA FARZANDLARINI PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKA QILISH BO‘YICHA MOBIL ILOVA YARATISH

Kuvatova Gulbonu Murodullayevna

O‘ZMU Ijtimoiy fanlar fakulteti

Psixologiya yo‘nalishi magistratura

2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Kudratullaeva Ruxsora Baxtiyorovna

O‘ZMU Ijtimoiy fanlar fakulteti

Psixologiya kafedrası dotsenti, PhD.

Annotatsiya: *Ushbu maqola zo‘ravonlikdan jabr ko‘rgan oila farzandlarining ruhiy holatini aniqlash va ularga yordam ko‘rsatish jarayonini optimallashtirishga qaratilgan mobil ilova yaratish zarurligini asoslaydi. Maqolada loyihaning rejasi, O‘zbekiston va xalqaro maydondagi ilmiy ma‘lumotlar, psixologik yondashuvlar hamda statistika masalalarni ko‘rib chiqadi.*

Kalit so‘zlar: *mobil ilova, psixologik diagnostika, zo‘ravonlik, bolalar psixologiyasi, O‘zbekiston tajribasi, xalqaro tajriba.*

KIRISH

Bugungi kunda oilaviy zo‘ravonlik muammosi dolzarbligicha qolmoqda va uning oqibatları, ayniqsa, bolalar uchun og‘ir bo‘lishi mumkin. Zo‘ravonlikka duchor bo‘lgan bolalarda turli xil psixologik muammolar, jumladan, travma, stress, buzilishlar, depressiya, xavotirlik, o‘ziga past baho berish va boshqalar kuzatilishi mumkin. Ushbu bolalarni erta aniqlash va ularga adekvat psixologik yordam ko‘rsatish ularning kelajakdagi farovonligi uchun muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy texnologiyalar, xususan, mobil ilovalar psixologik diagnostika va yordam ko‘rsatish sohasida yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ushbu maqolada zo‘ravonlikdan jabr ko‘rgan oila farzandlarini psixologik diagnostika qilishga mo‘ljallangan mobil ilova yaratishning zarurligi, rejasi, ilmiy asoslari va metodologik jihatlari ko‘rib chiqiladi.

Mobil ilovani yaratish quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

* Ehtiyojlarni aniqlash va maqsadni belgilash:

Zo‘ravonlikdan jabr ko‘rgan bolalarning psixologik holatini baholashda mavjud muammolar va ehtiyojlarni aniqlash. Ilovaning asosiy maqsadi va vazifalarini belgilash (masalan: erta diagnostika, xavf guruhlarini aniqlash, yordam resurslariga yo‘naltirish).

* Ilmiy-tadqiqot ishlari:

O‘zbekiston va xalqaro miqyosdagi ilmiy adabiyotlarni o‘rganish, sohadagi ekspertlar bilan maslahatlashish. Bolalarda zo‘ravonlik oqibatlarini baholash uchun valid va ishonchli psixologik instrumentlarni aniqlash.

* Ilova prototipini ishlab chiqish:

Aniqlangan ehtiyojlar va ilmiy ma'lumotlar asosida ilovaning dastlabki prototipini yaratish. Interfeys dizayni, foydalanuvchi tajribasi (UX) va funksionalligini loyihalash.

* Pilot sinov va baholash:

Yaratilgan prototipni kichik guruhda (masalan, psixologlar, ijtimoiy xodimlar) sinovdan o'tkazish. Foydalanuvchilarning fikr-mulohazalarini yig'ish va ilovaga tegishli o'zgartirishlar kiritish.

* Ilovani takomillashtirish va yakuniy versiyasini yaratish:

Pilot sinov natijalari asosida ilovani texnik va funksional jihatdan takomillashtirish. Ilovaning yakuniy versiyasini ishlab chiqish va uni platformalarga (Android, iOS) joylashtirish.

* Tarqatish va qo'llab-quvvatlash:

Ilovani keng ommaga taqdim etish, foydalanuvchilarni o'qitish va texnik yordam ko'rsatish. Ilovaning samaradorligini muntazam ravishda baholab borish va zarurat tug'ilganda yangilash.

O'zbekistonda oilaviy zo'ravonlik muammosi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar soni cheklangan bo'lishiga qaramay, mavjud ma'lumotlar ushbu muammoning dolzarbligini ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 7-martdagi "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-87-son Farmoni va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar ushbu yo'nalishdagi davlat siyosatining ustuvorligini belgilaydi. Ammo, zo'ravonlikdan jabr ko'rgan bolalarni psixologik diagnostika qilish bo'yicha maxsus mobil ilovalar hozirda mavjud emas.

Xalqaro tajriba: Xalqaro miqyosda bolalarga nisbatan zo'ravonlikning psixologik oqibatlarini o'rganish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan. Ushbu tadqiqotlar zo'ravonlikning bolalar ruhiyatiga chuqur va uzoq muddatli ta'sirini ko'rsatadi. Shuningdek, xalqaro tajribada psixologik diagnostika va yordam ko'rsatish uchun mobil ilovalardan foydalanish tendensiyasi kuzatilmoqda. Masalan, travma bilan bog'liq muammolarni aniqlash, stressni boshqarish va psixo-ta'lim berishga mo'ljallangan bir qator ilovalar mavjud. Ushbu tajribalar O'zbekistonda ham shunga o'xshash ilova yaratish uchun qimmatli manba bo'lishi mumkin.

ASOSIY QISM

Mobil ilovada qo'llaniladigan psixologik yondoshuvlar bolalarning yoshini, rivojlanish xususiyatlarini va zo'ravonlikning turini hisobga olishi kerak. Quyidagi yondashuvlar ilova funksionalligini shakllantirishda muhim rol o'ynashi mumkin:

* Travmaga yo'naltirilgan kognitiv xulq-atvor terapiyasi (TYKXT): Zo'ravonlik oqibatida yuzaga kelgan travmatik xotiralar, noto'g'ri fikrlash va xatti-harakatlarni aniqlash va o'zgartirishga qaratilgan. Ilova interaktiv mashqlar, psixo-ta'lim materiallari va stressni boshqarish texnikalarini o'z ichiga olishi mumkin.

* Bolalar markazlashgan o'yin terapiyasi: Kichik yoshdagi bolalar uchun o'yin orqali o'z his-tuyg'ulari va kechinmalarini ifoda etishga yordam beradi. Ilova virtual o'yinlar va interaktiv vazifalarni taklif qilishi mumkin.

* Kuchga asoslangan yondashuv: Bolaning mavjud kuchli tomonlari va resurslarini aniqlash va ularni muammolarni yengish uchun ishlatishga qaratilgan. Ilova bolaning qobiliyatlarini e'tirof etuvchi va ularni rivojlantiruvchi elementlarni o'z ichiga olishi mumkin.

* Ekologik yondashuv: Bolaning oilaviy, maktab va jamiyatlardagi o'zaro ta'sirini hisobga oladi. Ilova ota-onalar, o'qituvchilar va ijtimoiy xodimlar uchun ma'lumot va resurslarni taqdim etishi mumkin.

Diagnostika jarayonida bolaning anonimligi va maxfiyligi ta'minlanishi juda muhim. Ilova bolalarga o'z holatlari haqida xavfsiz muhitda so'zlash imkoniyatini berishi kerak. Shuningdek, ilova natijalari faqat malakali mutaxassislar tomonidan ko'rib chiqilishi va tegishli yordam ko'rsatilishi lozim.

Mobil ilovaning samaradorligi va aniqligini ta'minlash uchun quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish zarur:

* Valid va ishonchli psixologik instrumentlardan foydalanish: Ilova tarkibiga bolalarda zo'ravonlik oqibatlarini baholash uchun xalqaro miqyosda tan olingan va O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan testlar, so'rovnomalar va anketalarni kiritish.

* Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish tizimi: Ilova orqali yig'ilgan ma'lumotlarni xavfsiz saqlash va tahlil qilish uchun ishonchli tizimni yaratish. Statistik tahlil natijalari bolalarning psixologik holati haqida aniq ma'lumot berishi va ilovaning samaradorligini baholashga yordam berishi kerak.

* Sun'iy intellekt (SI) elementlarini qo'llash: SI algoritmlari yig'ilgan ma'lumotlarni tahlil qilish, xavf guruhlarini aniqlash va individual yordam ko'rsatish strategiyalarini ishlab chiqishda yordam berishi mumkin. Biroq, SI natijalari har doim malakali psixologlar tomonidan tasdiqlanishi kerak.

* Muntazam ravishda baholash va takomillashtirish: Ilovaning foydalanish samaradorligi, diagnostika aniqligi va foydalanuvchilarning fikr-mulohazalari muntazam ravishda baholab borilishi kerak. Olingan natijalar asosida ilovaga tegishli o'zgartirishlar va yangilanishlar kiritib turilishi zarur.

Zo'ravonlikdan jabr ko'rgan bolalar bilan ishlash nozik va ehtiyotkorlikni talab etadi. Quyidagi maslahat va tavsiyalarga rioya qilish muhim:

* Xavfsizlikni ta'minlash: Eng birinchi va muhim qadam bolaning hozirgi xavfsizligini ta'minlashdir. Agar zo'ravonlik davom etayotgan bo'lsa, tegishli organlarga (huquqni muhofaza qilish, ijtimoiy xizmatlar) murojaat qilish zarur.

* Ishonchli munosabat o'rnatish: Bola bilan samimiy, ishonchli va qo'llab-quvvatlovchi munosabat o'rnatish juda muhim. Unga o'z his-tuyg'ulari va kechinmalari haqida ochiq gapirishga imkon bering va uni hech qachon ayblamang.

* Empatiya va tushunish: Bolaning boshidan kechirganlarini tushunishga harakat qiling va uning his-tuyg'ularini (qo'rquv, g'azab, aybdorlik, uyat va boshqalar) qabul qiling. Unga yolg'iz emasligini bildiring.

* Bolaning yoshiga moslashuv: Diagnostika va maslahat jarayonida bolaning yoshi, rivojlanish darajasi va kognitiv qobiliyatlarini hisobga oling. Kichik yoshdagi bolalar uchun o'yin terapiyasi, rasm chizish kabi noverbal usullar ko'proq mos kelishi mumkin.

* Travmaga sezgir yondashuv: Bolaning boshidan kechirgan travmatik voqealarni qayta ishlashda ehtiyotkor bo'ling. Uni haddan tashqari stressga soladigan savollar berishdan yoki voqealarni qayta-qayta so'rashdan saqlaning.

* Kuchli tomonlarga e'tibor: Bolaning mavjud kuchli tomonlari, qiziqishlari va resurslarini aniqlang va ularni tiklanish jarayonida qo'llab-quvvatlang.

* Ota-onalar/vasiylar bilan hamkorlik: Agar ota-onalardan biri yoki vasiylar bola uchun xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi bo'lsa, ular bilan hamkorlik qilish va ularga psixota'lim berish muhim. Zo'ravonlik qilgan ota-ona bilan ishlash alohida ehtiyotkorlikni talab etadi va bolaning xavfsizligi birinchi o'rinda turishi kerak.

* Maxfiylikni saqlash: Bola bilan bo'lgan suhbatlarning maxfiyligini ta'minlang, qonuniy majburiyatlar (masalan, bolaning hayotiga xavf tug'lsa) bundan mustasno. Maxfiylik chegaralarini bola bilan oldindan muhokama qiling.

* Muntazam kuzatuv va baholash: Bolaning holatini muntazam ravishda kuzatib boring va psixologik yordamning samaradorligini baholang. Zarurat tug'ilganda yordam strategiyasini o'zgartiring.

* O'z-o'zini parvarish qilish: Zo'ravonlikdan jabr ko'rgan bolalar bilan ishlash psixologdan katta emotsional resurs talab qiladi. Shuning uchun o'z-o'zini parvarish qilish, superviziya olish va hamkasblar bilan maslahatlashish muhim.

Diagnostika jarayonida bolaning yoshi, zo'ravonlikning turi va davomiyligi, shuningdek, kuzatilayotgan simptomlar kabi omillarni hisobga olish zarur. Quyida eng ko'p qo'llaniladigan test va metodikalar:

Anamnez yig'ish:

* Bolaning o'zi bilan suhbat: Bolaning boshidan kechirgan voqealar, his-tuyg'ulari, xatti-harakatlari va munosabatlari haqida ma'lumot olish.

* Ota-onalar/vasiylar bilan suhbat: Oiladagi vaziyat, zo'ravonlik tarixi, bolaning rivojlanishi va xatti-harakatidagi o'zgarishlar haqida ma'lumot olish.

* Guvohlar bilan suhbat (agar mavjud bo'lsa): Zo'ravonlik holatlari haqida qo'shimcha ma'lumot olish.

Kuzatuv:

* Bolaning o'yinlari, o'zaro munosabatlari, emotsional reaksiyalari va xatti-harakatlarini kuzatish.

Standartlashtirilgan psixologik testlar:

* Bolalar uchun Trauma Simptomlari Anketasi (Child Trauma Symptom Checklist - CTSC): Travmatik hodisadan keyingi stress sindromi (THKSS) baholash uchun ishlatiladi.

* Bolalar Depressiyasi inventarizatsiyasi (Children's Depression Inventory - CDI): Bolalardagi depressiya simptomlarining mavjudligi va darajasini aniqlashga yordam beradi.

* Spence Bolalar Xavotirlik Shkalasi (Spence Children's Anxiety Scale - SCAS): Bolalardagi turli xil xavotirlik turlarini (generalizatsiyalangan xavotirlik, ijtimoiy fobiya, ajralish xavotirligi va boshqalar) baholash uchun qo'llaniladi.

* Bolalar O'zini Anglash Shkalasi (Piers-Harris Children's Self-Concept Scale): Bolaning o'ziga bo'lgan bahosini aniqlashga yordam beradi.

* Rutterning Bolalar Xulq-Atvori So'rovnoma (Rutter Behaviour Questionnaire for Children): Bolalardagi xulqiy va emotsional muammolarni skrining qilish uchun ishlatiladi. Shuningdek bir qancha proektiv test va metodikalarni qo'llash mumkin.

O'yin Terapiyasi Metodikalar:

* Erkin o'yin: Bolaga turli xil o'yinchoqlar bilan o'ynashga ruxsat beriladi va uning o'yinlari, tanlovi va o'zaro ta'siri kuzatiladi.

* Strukturallashtirilgan o'yin: Psixolog tomonidan ma'lum mavzular yoki vazifalar bo'yicha o'yinlar taklif etiladi (masalan, oila, zo'ravonlik holatlari).

* Rasmlar chizish va hikoyalar yaratish: Bolaga o'z his-tuyg'ulari va kechinmalarini rasmlar orqali ifoda etish va ular haqida hikoyalar so'zlash taklif etiladi.

Badiiy Terapiya (Art Therapy):

* Turli xil badiiy materiallar (bo'yoqlar, loy, qog'oz va boshqalar) orqali bolaning o'z his-tuyg'ulari va kechinmalarini ifoda etishiga yordam beradi.

E'tibor berish kerak bo'lgan muhim jihatlar:

* Testlarni tanlashda bolaning yoshi va rivojlanish darajasini hisobga oling. Har bir test ma'lum yosh guruhiga mo'ljallangan bo'ladi.

* Testlarni qo'llashdan oldin ularning validligi va ishonchliligini tekshiring, ayniqsa, agar test O'zbekiston sharoitida adaptatsiya qilinmagan bo'lsa.

* Diagnostika natijalari faqat test natijalari bilan cheklanmasligi kerak. Anamnez, kuzatuv va boshqa ma'lumotlar bilan birgalikda tahlil qilinishi zarur.

* Diagnostika jarayoni bolaga zarar yetkazmasligi kerak. Agar bola testni bajarishga istak bildirmasa yoki stressga tushsa, jarayonni to'xtating.

* Natijalarni bolaga va uning ota-onalariga/vasiylariga tushunarli tilda yetkazing.

Zo'ravonlikdan jabr ko'rgan bolalar bilan ishlash yuqori malaka va tajribani talab etadi. Agar sizda bunday bolalar bilan ishlash tajribangiz yetarli bo'lmasa, superviziya olish yoki tajribali hamkasblardan maslahat so'rash tavsiya etiladi.

XULOSA

Zo'ravonlikdan jabr ko'rgan oila farzandlarini psixologik diagnostika qilish bo'yicha mobil ilova yaratish nafaqat dolzarb ehtiyoj, balki zamonaviy texnologiyalarning insonparvarlik maqsadlarida qo'llanilishining muhim na'munasidir. Ushbu maqolada keltirilgan reja, ilmiy asoslar, psixologik yondashuvlar va statistika masalalariga e'tibor qaratish orqali samarali va ishonchli mobil ilova yaratish mumkin. Bunday ilova bolalarni erta aniqlash, ularga o'z vaqtida psixologik yordam ko'rsatish va kelajakda sog'lom va baxtli hayot kechirishlariga ko'maklashishi mumkin. Kelgusida ushbu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy-tadqiqot ishlari va amaliy loyihalar sonining ortishi kutiladi.

Bu bo'yicha O'zbekistonda qilingan ishlar va ularning xulosalari quyidagilar:

Hozirgi kunda O'zbekistonda aynan zo'ravonlikdan jabr ko'rgan bolalarni psixologik diagnostika qilishga yo'naltirilgan maxsus mobil ilovalar mavjud emas. Biroq, bu sohada olib borilayotgan ba'zi muhim ishlar va tendensiyalarni qayd etish mumkin:

* Davlat siyosati va qonunchilik: O'zbekiston Respublikasi tomonidan oilaviy zo'ravonlikka qarshi kurashish va jabrlanuvchilarni himoya qilish bo'yicha bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Jumladan, "Xotin-qizlar va erkaklarning teng huquq va imkoniyatlari kafolatlari to'g'risida"gi Qonun, "Oilaviy zo'ravonlikning oldini olish va unga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonun va boshqa me'yoriy hujjatlar. Ushbu qonunlar zo'ravonlik qurbonlariga psixologik yordam ko'rsatish zarurligini belgilaydi.

* Nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT) faoliyati: O'zbekistonda bir qator NNTlar oilaviy zo'ravonlikdan jabr ko'rganlarga, shu jumladan bolalarga psixologik yordam ko'rsatish bo'yicha faoliyat olib bormoqda. Ular ko'pincha bepul maslahatlar, psixoterapiya seanslari va reabilitatsiya dasturlarini taklif etadilar. Biroq, ularning resurslari cheklangan va ko'lamini kengaytirish zarur.

* Ta'lim va sog'liqni saqlash tizimidagi urinishlar: Maktablarda psixologik xizmatlar tashkil etilgan bo'lib, ular bolalarning ruhiy holatini kuzatish va muammolarni erta aniqlashga qaratilgan. Sog'liqni saqlash muassasalarida ham psixologik yordam ko'rsatish imkoniyatlari mavjud, ammo bu xizmatlarning zo'ravonlikka ixtisoslashuvi darajasi har xil bo'lishi mumkin.

* Ilmiy tadqiqotlar: O'zbekistonda bolalar psixologiyasi va oilaviy munosabatlar mavzularida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ammo, aynan zo'ravonlikning bolalar ruhiyatiga ta'siri va uni diagnostika qilish usullari bo'yicha chuqur tadqiqotlar yetarli emas. Mavjud tadqiqotlar ko'pincha zo'ravonlikning bolalarda xulqiy muammolar, emotsional buzilishlar va o'quv faoliyatiga ta'sirini ko'rsatadi.

Xalqaro tajribada qilingan ishlar va ularning xulosalari:

Xalqaro miqyosda bolalarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish, uni aniqlash va oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilgan. Psixologik diagnostika sohasida mobil ilovalardan foydalanish tendensiyasi sezilarli darajada rivojlangan.

* Diagnostika ilovalari: Bir qator xalqaro tashkilotlar va tadqiqotchilar bolalarning ruhiy holatini baholash uchun mobil ilovalar ishlab chiqqan. Bu ilovalar ko'pincha standartlashtirilgan so'rovnomalar, interaktiv vazifalar va o'yin elementlarini o'z ichiga oladi. Masalan, THKSS, depressiya, xavotirlik va boshqa muammolarni erta aniqlashga mo'ljallangan ilovalar mavjud.

* Ushbu ilovalar bolalarning ruhiy holatini tez va qulay tarzda baholash imkoniyatini beradi. Anonimlik va maxfiylikni ta'minlash orqali bolalarning o'z muammolari haqida ochiqroq gapirishiga yordam beradi. Biroq, bunday ilovalar natijalari har doim malakali mutaxassislar tomonidan tasdiqlanishi va to'liq klinik baholash uchun qo'shimcha vosita sifatida ishlatilishi kerak.

* Intervensiya va psixo-ta'lim ilovalari: Diagnostikadan tashqari, zo'ravonlik oqibatlarini bartaraf etish va psixologik yordam ko'rsatishga qaratilgan mobil ilovalar ham

mavjud. Ular stressni boshqarish texnikalari, emotsional regulatsiya mashqlari, travmatik xotiralar bilan ishlash usullari va psixo-ta'lim materiallarini taqdim etadi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, mobil ilovalar bolalarning psixologik diagnostikasi va ularga yordam ko'rsatishda qimmatli vosita bo'lishi mumkin. Ular qulaylik, anonimlik, keng qamrovlilik va interaktivlik kabi afzalliklarga ega. Biroq, bunday ilovalarni ishlab chiqish va qo'llashda validlik, ishonchlilik, maxfiylik va etik prinsiplarga qat'iy rioya qilish zarur. Shuningdek, ilova natijalari har doim malakali mutaxassislar tomonidan ko'rib chiqilishi va to'liq klinik baholash bilan birgalikda qo'llanilishi kerak.

O'zbekistonda ham xalqaro tajribani inobatga olgan holda, zo'ravonlikdan jabr ko'rgan bolalarni psixologik diagnostika qilish va ularga yordam ko'rsatishga mo'ljallangan mobil ilovalar yaratish istiqbolli yo'nalish bo'lishi mumkin. Bu sohada ilmiy tadqiqotlarni kuchaytirish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish va mutaxassislarni tayyorlash muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. G'afurova, N. A. (2010). Oiladagi zo'ravonlikning psixologik oqibatlari. Toshkent: "Fan" nashriyoti.
2. Karimova, Z. K. (2015). Zo'ravonlikka uchragan bolalarga psixologik yordam ko'rsatish usullari. Samarqand: SamDU nashriyoti.
3. Ahmedova, M. A. (2018). Oila psixologiyasi. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.
4. Judith Lewis Herman (1992). Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror. Basic Books. (Travma va tiklanish: Zo'ravonlikning oqibatlari - oilaviy zo'ravonlikdan siyosiy terrorgacha)
5. Bessel van der Kolk (2014). The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. Viking. (Tananing xotirasi: Travmani davolashda miya, ong va tana)
6. Peter A. Levine (1997). Waking the Tiger: Healing Trauma. North Atlantic Books. (Yo'lbarsni uyg'otish: Travmani davolash)
Elektron platformalar va saytlar:
7. Cyberleninka ([<https://cyberleninka.ru/>] (<https://cyberleninka.ru/>)) - ilmiy maqolalar platformasi.
8. Google Scholar ([<https://scholar.google.com/>] (<https://scholar.google.com/>)) - ilmiy adabiyotlarni qidirish tizimi.
9. elibrary.ru ([<https://elibrary.ru/>] (<https://elibrary.ru/>)) - Rossiya ilmiy elektron kutubxonasi.
10. O'zbekiston Milliy kutubxonasi elektron katalogi ([<https://natlib.uz/>] (<https://natlib.uz/>))
11. UNICEF (<https://www.unicef.org/>) - Bolalar huquqlari va himoyasi bo'yicha ma'lumotlar.

12. WHO (Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti) ([<https://www.who.int/>] (<https://www.who.int/>)) - Zo'ravonlik va uning oqibatlari bo'yicha ma'lumotlar.